

PALEO- AKTUEEL

2

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

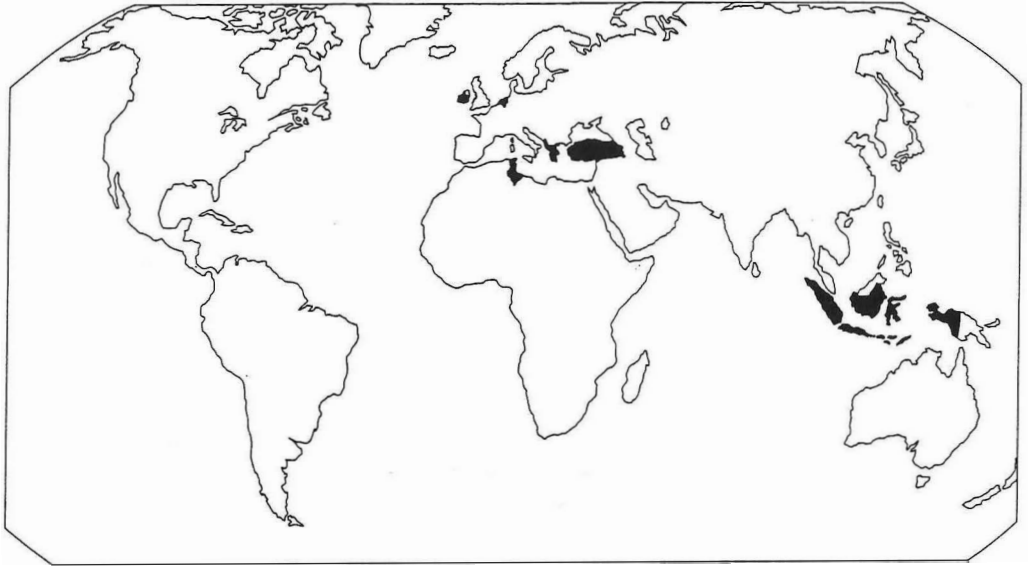
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

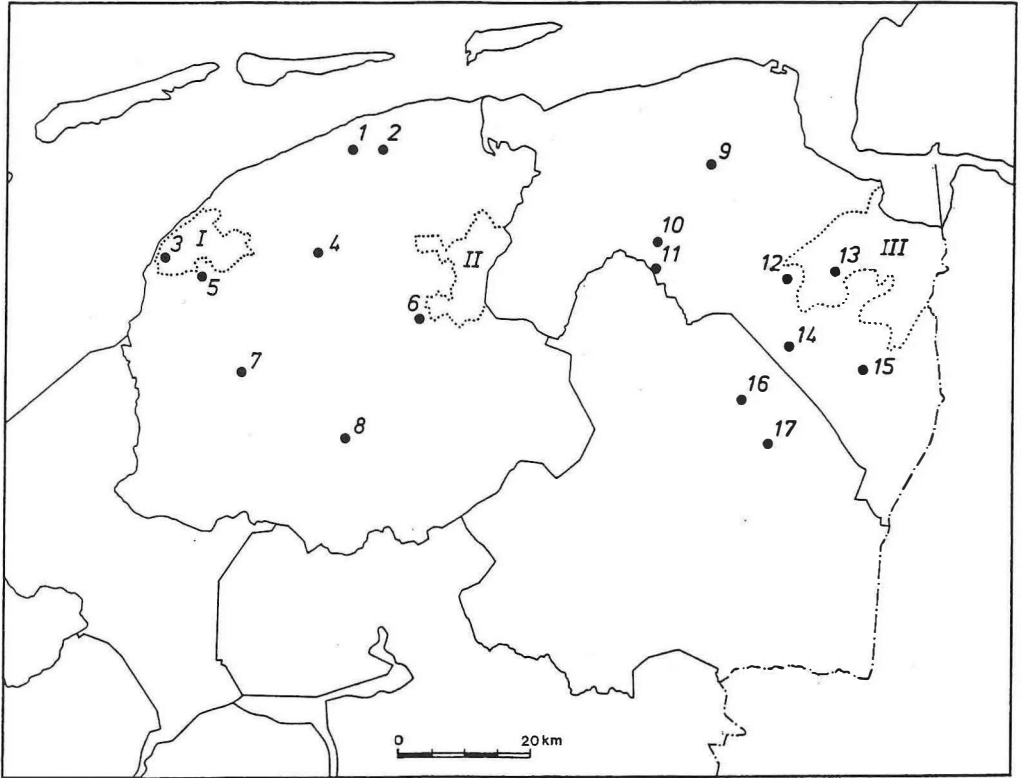
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

DE ARCHEOLOGIE IN RUILVERKAVELING DE BJIRMEN (FR.)

Y. Dijkstra

Inleiding

In opdracht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en de Landinrichtingsdienst heb ik in 1989/90 onderzoek gedaan naar de behartiging van archeologische belangen in ruilverkaveling De Bjirmen (Dijkstra, in voorbereiding).¹ Doel was inzicht te krijgen in de manier waarop archeologische informatie in de plannen voor de ruilverkaveling en in gemeentelijke bestemmingsplannen verwerkt wordt, en wat hiervan in de praktijk het effect is. De studie heeft het karakter van een evaluatie. De noodzaak van een dergelijke evaluatie is recent gebleken uit het onderzoek van Schoorl (1987) in Noord-oost-Groningen. Hij kwam tot de conclusie dat de bescherming van archeologische waarden in bestemmingsplannen in de praktijk veel te wensen overlaat.

Voor een optimale bescherming van de archeologische waarden is het van belang dat ze adequaat vermeld staan in de ruilverkavelingsplannen, samen met eventuele beperkingen die voor de uitvoering van bepaalde werkzaamheden op de betreffende percelen gelden. Bovendien dienen deze plannen en voorschriften planologisch onderbouwd te zijn door de geldende bestemmingsplannen. Die bieden namelijk, naast de Monumentenwet, de mogelijkheid om voorwaarden te stellen ten aanzien van het verdere gebruik van percelen.

Het onderzoek in De Bjirmen sluit aan bij dat van Schoorl. Diens constatering dat een 'oud' ruilverkavelingsplan tot betere bescherming leidt dan een recent bestemmingsplan (1987: p. 27) vormde mijn uitgangshypothese. Het onderzoek omvat de planfase (1965-1975) en de uitvoeringsfase (1975-1990) van de ruilverkaveling.

Het bodemarchief van De Bjirmen

De Bjirmen liggen in Noordwest-Friesland, aan de bovenrand van het oude Westergo. Ze vormen een deel van het jonge zeekleigebied. Het landschap wordt gekenmerkt door een aantal zavelige kwelderruggen met tussenliggende laagten en door een groot aantal terpen (fig. 1).

Het bodemarchief in dit gebied is wetenschappelijk van belang omdat het ons informatie geeft over de bewoning van het terpenlandschap vanaf de late ijzertijd (2e/1e eeuw v.Chr.). Op de oudste kwelderrug, bij Franeker, werden in deze tijd lage terpen opgeworpen. Meer zeewaarts begon de bewoning in de Romeinse tijd (terpenreeks Wijnaldum-Dongjum-Berlikum) resp. de 7e/8e eeuw na Chr. (kwelderrug Sexbierum-Minnertsga). Naast een groot aantal terpen en verhoogde woonplaatsen is in De Bjirmen ook een aantal minder goed zichtbare sporen van vroegere bewoning aanwezig. Het gaat om enkele overslibde terpjes uit de Romeinse tijd en om stins- en kloosterterreinen.

Behalve wetenschappelijke waarde hebben de objecten ook een duidelijke cultuurhistorische waarde. De terpen vormen namelijk een zichtbare herinnering aan het verleden. Bovendien is er door de ligging van de terpen in reeksen op de kwelderruggen een aanwijsbare samenhang tussen de objecten en de natuurlijke omgeving; de zogenaamde cultuurlandschappelijke waarde.

Het tegenwoordige landschap bestaat voor de helft uit grasland en voor de helft uit akkerbouwpercelen. Voor zover niet bebouwd zijn de meeste terpen in gebruik als akker.

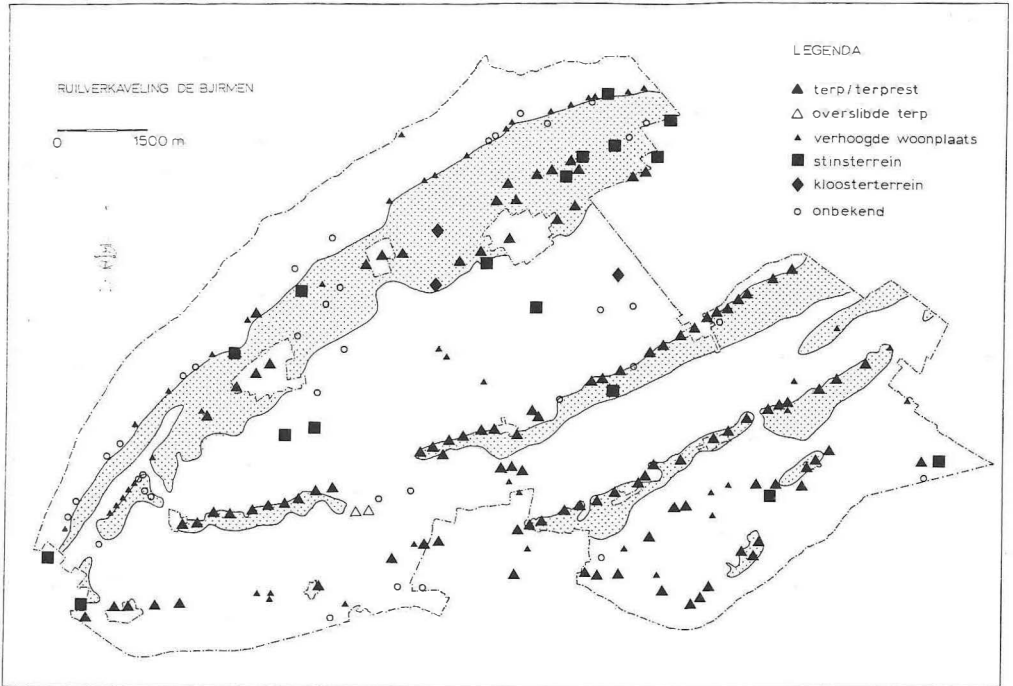

Fig. 1. Het bodemarchief van De Bjirmen in kaart gebracht. De kwelderruggen zijn gerasterd.

Werkwijze

Bij de evaluatie zijn 250 archeologische objecten betrokken, waarvan er 40 de status van wettelijk beschermd monument hebben. Er is rekening gehouden met zowel de onzichtbare (wetenschappelijke) als de zichtbare (cultuurhistorische en landschappelijke) waarde van de objecten. Deze waarden zijn door de ruilverkaveling op verschillende manieren aangetast, bijvoorbeeld door het verlagen van de grondwaterstand, slootdempen en -graven, egalisatie, drainage, diepploegen, wegaanleg en -verbreding en het planten van bos. Bovendien zijn gelijktijdig met de ruilverkaveling nog een aantal grote infrastructurele werken uitgevoerd: de aanleg van Rijksweg 9 (door enkele terpenreeksen heen), de stadsuitbreiding van Franeker en de aanleg van een industriehaven bij Harlingen.

Per archeologisch object is gekeken of, en zo ja hoe, het vermeld is in de voorstudies en ruilverkavelingsplannen, en in de bestemmingsplannen. Vervolgens is gekeken naar de mate van overeenstemming tussen de plannen.

Het praktische effect van de beschermende maatregelen is daarna bepaald door per object te bezien of er vergunningen zijn aangevraagd en verleend. Met behulp van de ruilverkavelingsarchieven, gegevens van ROB en Fries Museum, luchtfoto's en veldverkenningen is vastgesteld welke werkzaamheden zijn uitgevoerd. Het aandeel van de verschillende soorten werken (zowel binnen als buiten ruilverkavelingskader) in het totaal kon daardoor bepaald worden. Getracht is een relatieve aanduiding van de erosie van het bodemarchief in de periode 1975-1990 te geven. Dit werd bemoeilijkt doordat de kwaliteit van het bodemarchief in het verleden onvol-

doende is vastgelegd (Klok, 1983).

Tenslotte is teruggekoppeld naar de planfase door na te gaan in hoeverre de geconstateerde erosie op de (tekortkomingen van) plannen, dan wel de praktische uitvoering daarvan, is terug te voeren.

Resultaten

In de periode 1966-1973 zijn vijf relevante inventarisaties en/of plannen verschenen. We zien het aantal vermelde archeologische objecten hierin gestaag toenemen, van 66 in de eerste ROB-opgave in 1966 tot 189 op het Landschapsplan behorende bij het *Rapport voor de ruilverkaveling* (Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1973). Dit weerspiegelt de inventarisaties die door de ROB werden uitgevoerd. De kwaliteit van de vermeldingen steeg eveneens. Alle 40 objecten die in 1975/76 wet-

telijk beschermd monument werden stonden al op het Landschapsplan van 1973. Tevens zijn voorwaarden vermeld, zoals het voorkómen van dempingen en egalisaties, en verplicht overleg met de ROB voor de uitvoering van werken.

De bestemmingsplannen laten een iets ander beeld zien. Van de in totaal 11 onderzochte plannen vermelden met name de oudste (vóór 1984) slechts een deel van de archeologische objecten. In de gemeenten Barradeel (1973) en Menaldumadeel (1974) werden partiële bestemmingsplannen buitengebied opgesteld direct naar aanleiding van de ruilverkavelingsplannen. De gemeenten hoopten op deze manier het dreigend verlies van cultuurhistorische waarden tegen te gaan. Een beroep dat door de Landbouworganisaties bij de Raad van State werd aangetekend had tot gevolg dat pas in 1981, zes jaar na aanvang van de ruilverkaveling, deze bestemmingsplannen

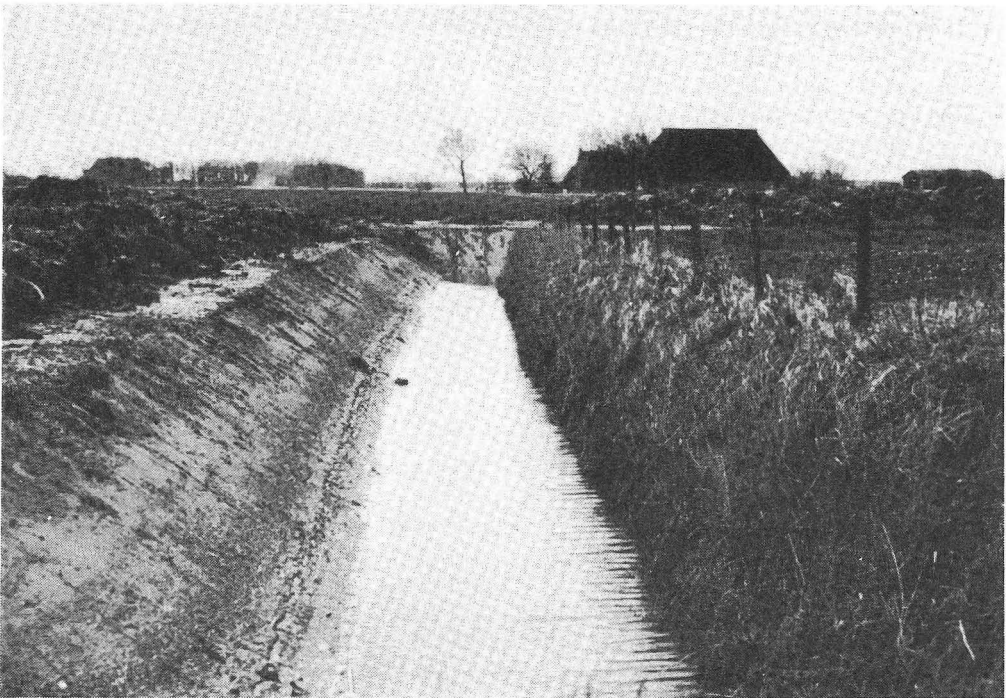

Fig. 2. Voorbeeld van een slootverbreding waarbij rekening is gehouden met het rechts gelegen archeologische monument. Door de waterpeilverlaging zal de kwaliteit van het bodemarchief echter toch achteruitgaan.

definitief van kracht werden. Ze werden al spoedig overbodig door de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1984. Er werd een hele nieuwe set bestemmingsplannen opgesteld. Het aantal aan de archeologische belangen aangepaste bestemmingen steeg hierbij sterk. Het resultaat was dat pas na meer dan tien jaar alle objecten van het ruilverkavelingsplan ook een planologische bescherming kregen.

De praktische uitvoering geeft een somber beeld. De stijgende vermelding van archeologische waarden in bestemmingsplannen ging gepaard met een explosieve stijging van het aantal vergunningaanvragen, zowel vanwege de Monumentenwet als vanwege het bestemmingsplan. Een eerste piek in het aantal uitgevoerde werken viel rond 1976. Toen werden namelijk veel wegen en waterlopen aan de eisen van de tijd aangepast. Een tweede piek viel vanaf 1987 te constateren. Na de toewijzing van de nieuwe kavels begonnen de eigenaren massaal subsidie aan te vragen voor kavelverbetering. In het kader hiervan zijn veel archeologische objecten gedraineerd, diepgevoeld of geëgaliseerd.

Een fors aantal vergunningen werd pas op het allerlaatste moment of te laat aangevraagd. Het stellen van voorwaarden was daardoor niet zinvol meer. Samen met de toegenomen druk op de vergunningverlenende instanties (ROB en gemeente) en door het ontbreken van effectieve controle achteraf betekende dit dat de archeoloog meestal het nakijken had.

Bestudering van de ernst van de uitgevoerde werken leerde dat slechts een handvol objecten onaangetast bleef. Zo daalde vrijwel overal de grondwaterstand. De meeste werken werden in ruilverkavelingsverband uitgevoerd. Dat is niet verwonderlijk, gezien de landbouwbestemming van de meeste archeologische objecten. Binnen de ruilverkaveling nemen de kavelverbeteringswerken ongeveer ééndertig van het totaal in. Door de aard van deze werken (diepploegen, egalisatie en dergelijke) vormen ze bovendien voor het bodemarchief de meest bedreigende categorie.

Besluit

Samenvattend lijkt, vooral voor 1984, de constatering van Schoorl over de relatie tussen bestemmingsplan en ruilverkaveling ook in De Bjirmen op te gaan. Na 1984 kunnen we constateren dat de vermelding van archeologische waarden in de plannen beter wordt. Dat neemt niet weg dat de ruilverkaveling, en daarbinnen het kavelverbeteringswerk, het belangrijkste aandeel heeft gehad in de achteruitgang van de wetenschappelijke, cultuurhistorische en landschappelijke waarden van het bodemarchief in de onderzochte periode.

Het beoordelen van beleid aan de hand van doelstellingen van 25 jaar geleden is echter een hachelijke zaak. Voor de toekomst lijkt het mij dan ook van meer belang te constateren dat de bescherming van het bodemarchief, althans in De Bjirmen, valt of staat met een nauwgezette uitvoering in de praktijk. Een goede archeologische inventarisatie, hoge vermeldingsgraad en gedetailleerde voorschriften in ruilverkavelings- en bestemmingsplannen hebben weinig zin zolang het aanlegvergunningstelsel slecht functioneert en voor het bodemarchief schadelijke werken door subsidies gestimuleerd worden.

Summary

A study was made of the planning and practice concerning the protection of archaeological monuments in the land-re allotment project De Bjirmen (province of Friesland). It was found that although in planning the interests of archaeology were increasingly considered, in practice virtually none of the 250 archaeological sites were left undamaged. Many of the grants for carrying out works came too late for the archaeologists to be able to do anything. It is concluded that more attention should be given to the practical aspects of the protection of archaeological monuments in the field.

Noot

1. Het onderzoek, waarvan hier een eerste impressie, werd mogelijk gemaakt door een stageplaats bij de Landinrichtingsdienst. Ik dank mijn begeleiders, dr. P.B. Kooi (BAI), ir. J. de Vos (LD) en drs. R.H.J. Klok (ROB) voor hun goede raad en groot geduld. Verder wil ik drs. E. Kramer (Fries Museum) danken voor zijn inbreng en vele autoritten Groningen-Leeuwarden v.v. Dank ook aan de medewerkers van de Landinrichtingsdienst in Leeuwarden, in het bijzonder de heer J. Arts, zonder wiens hulp het onderzoek praktisch niet had kunnen worden gedaan. Waardevolle medewerking heb ik verder ondervonden van de medewerkers van het Fries Museum, Staatsbosbeheer/NMF, de afdeling Ruimtelijke Ordening van de provincie Friesland, de gemeente Franekeradeel en de Landinrichtingscommissie De Bjirmen.

Literatuur

- Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1973. *Rapport, betreffende ruilverkaveling 'De Bjirmen'*. Utrecht.
- Dijkstra, Y., in voorbereiding. De relatie tussen archeologie, landinrichting en ruimtelijke ordening in ruilverkaveling De Bjirmen: een evaluatie.
- Klok, R.H.J., 1983. Voorlopige evaluatie 20 jaar archeologische monumentenzorg. *Heemschut* 60, pp. 164-167.
- Schoorl, F.F.J., 1987. *Archeologie en ruimtelijke ordening in Noordoost-Groningen: een moeizame relatie* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 5). Amersfoort.